

**ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР.
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті комплексно досліджено явища голодомору в Україні 1932–1933 рр. як однієї з найтрагічних подій початку 1930-х років. З'ясовано особливості висвітлення голодомору 1930-х років в українських і закордонних монографічних та періодичних виданнях (сучасних та 30-х років).

Ключові слова: голод, голодомор, геноцид, тоталітаризм, демографія, хлібозаготівельна кампанія, політичні репресії.

Однією з основ буття нації є її історія. Кожен народ хоче осмислити власне минуле своїми, доступними йому засобами, покладаючись на достовірні історичні факти, на досвід пережитого лиха. Протягом тривалого часу голодомор в Україні 1932-1933 рр. був цілковито викреслений з політичної історії. Забороняли писати про нього в пресі й літературі, згадувати в офіційних документах. Лише в період гласності, демократизації й національного відродження України почали говорити про ліквідацію цієї «білої плями», про об'єктивне й повне її висвітлення. Політики, науковці намагаються зрозуміти, що насправді відбулося в 1932-1933 рр, осмислити причини голодомору, з'ясувати його суть, демографічні наслідки тощо. Адже правда про голод найбільше потрібна сучасному поколінню України.

Вибір теми статті зумовлений новою епохою, в якій живе український народ, і тими завданнями, які поставлено перед науковцями після проголошення незалежності України.

Метою статті є спроба вивчити й проаналізувати підгрунття, причини, наслідки голоду в Україні 1932-1933 рр. за матеріалами українських та закордонних видань, з'ясувати ступінь наукової розробки теми «Голод 1932-1933 рр. в Україні», стан висвітлення окремих її аспектів у науковій літературі, визначення пріоритетних напрямків подальшої роботи. Мета дослідження передбачає розв'язання таких завдань: комплексно проаналізувати головні джерела про голодомор в Україні 1932-1933 рр.: українські й зарубіжні, сучасні й 1930-х років, періодичні й монографічні; розкрити зміст історичного, національно-соціального, політико-правового, демографічного аспекту голоду в Україні 1930-х рр.

Кількість історичної та науково-публіцистичної літератури про голод 1932—1933 рр. в Україні, яка виходила протягом 70 років, перевищує 15 тис. назв. Серед них — монографії, спогади очевидців, художні твори, теоретичні статті, збірники документів, матеріали конференцій.

Історики, політологи, письменники використовують різні тлумачення голодного лихоліття в українському селі: «голод», «великий голод», «голодомор», «терор голодом», «штучний голод». «Голод, - визначено в «Советском энциклопедическом словаре», - соціальна біда, яка виявляється у двох формах: явній (абсолютний голод) і скритій (відносний голод: недоїдання, відсутність життєво важливих компонентів в раціоні харчування)»[1, с. 318]. Голод був у багатьох країнах світу, зокрема і в Російській імперії. За радянської влади голод мав місце у 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. Факти про голод довгий час замовчувалися і, навіть, старанно приховувалися. В Україні вперше голод 1932-1933 рр. почали визнавати лише в 1988 р. Тоді ж письменник Олекса Мусієнко вжив і саме слово «голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло і до наукової історичної літератури. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О. Мусієнко звинуватив Й. Сталіна у здійсненні в республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став Голодомор 1933 року. Використане в цій доповіді слово «голодомор» було новотвором письменника.

Вперше, 25 грудня 1987 р., перший секретар ЦК Компартії України В. Щербинський у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР, згадав про факт голодомору. Хоча згадування було побіжним і причиною голоду було оголошено «посуху», але принципово новим було визнання самого факту.

Про голодомор 1932-1933 рр. вперше повідомили зарубіжні публіцисти. В останній декаді березня 1933 р. в газеті «Манчестер гардіан» були вміщені три статті англійського

журналіста М. Магеріджа про поїздку по Україні та Північному Кавказу. В них він засвідчував масову загибель селян, але не навів конкретних даних. 31 березня 1933 р. кореспондент «Нью-Йорк таймс» англієць У. Дюранті надрукував статтю під назвою «Росіяни голодують, але не вмирають з голоду».

Перші кількісні оцінки загиблих від голоду з'явилися у зарубіжній пресі у серпні 1933 р. Тоді газета «Нью-Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Р. Барнса, в якому йшлося про 1 млн. смертей від голоду. У газеті «Нью-Йорк таймс» в цей же час наводилася цифра 4 млн. осіб. У 1934 р. московський кореспондент газети «Манчестер гардіан» В. Чемберлен опублікував у Бостоні книгу «Залізний вік Росії». В ній повідомлялось, що голод охопив територію з населенням 60 млн., а кількість жертв становила 3-4 млн. осіб [2, с. 15].

Наведені оцінки жертв 1933 р. мають одну спільну рису. Іноземні журналісти не володіли статистичною інформацією, але намагалися донести до своїх країн, що в СРСР коїться щось страхітливе.

Особливу роль в приверненні уваги до цієї однієї з найбільших трагедій сторіччя відіграла робота Р. Конквеста «Жнива скорботи» [3]. Про голодомор 1932-1933 рр. є значний матеріал у заключному звіті Спеціальної комісії Конгресу США (очолював Дж. Мейс), створеної для розслідування українського голодомору (виданий у 1988 р.).

Після завершення роботи комісії, метою якої було встановити факти, а не давати їм правову оцінку, українські організації Північної Америки звернулися до юристів. З ініціативи Світового конгресу вільних українців була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Я. Сандберга. У 1990 р. комісія опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами — примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч «українському націоналізму» [4].

У 1990 р. у Вашингтоні видано тритомник свідчень про голодомор (надруковані переважно українською мовою). У Канаді опубліковано документ під назвою «Невідомий голокост. 10 мільйонів жертв: Україна, 1933».

Своє бачення причин і прояву голодомору 1932-1933 рр. виклали у спеціальних працях зарубіжні історики. «У 1932-1934 в Україні і козацьких землях, - пише англійський історик Н. Девіс у книзі «Європа», - сталінський режим запровадив штучно створений голодомор Мета полягала в знищенні української нації, а з нею і «класового ворога». Світ бачив не один страшний голод. Проте голод, організований як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний» [5, с. 715].

Першим значним вкладом вітчизняних істориків у розробку проблем, пов'язаних із голодомором 1932-1933 рр., є книга «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [6], хоча справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 р., коли стали доступними архіви і стало можливим організувати збір свідчень очевидців.

Своєрідно розкриваються питання про причини, суть і прояви голоду в фундаментальному збірнику документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України «Колективізація і голод на Україні: 1929-1933 рр.». Збірник містить понад 400 документів і публікувався двічі. У ньому досить докладно було змальовано картину голоду 1932-1933 рр.: обставини, причини і масштаби голоду, застоювання державною владою технологій його організації [7]. Вони представлені у двох аспектах: 1) голод – це породження утвердження колгоспного ладу в Україні; 2) голод представлено як прояв сталінського геноциду по відношенню до українського народу.

У сучасній Україні відомим дослідником голодомору є історик С. Кульчицький. У 1989 р. вийшла його брошура «1933: трагедія голоду», а в 1991 р. — його ж монографія «Ціна великого перелому» [8].

Вперше у навчальному посібнику «Історія України», автором якого є О. Бойко, виділено спеціальний параграф «Причини голоду в Україні 1932-1933 рр.». В ньому відображено різні точки зору з вказаного питання: 1) наведені твердження західних істориків про те, що основними причинами голоду були національно-політичні фактори

(Дж. Мейс, Р. Конквест); 2) наводяться твердження про штучність та організованість голоду (А. Безансон, Д. Соловей); 3) відзначено, що група російських, українських і західних істориків (В. Данилов, Н. Івницький, В. Марочко, Н. Верт та інші) вважають основною причиною голоду 1932-1933 рр. соціально-економічні чинники, насамперед «насильницькі хлібозаготівлі», «повернення до економічно необґрунтованої та політично скомпрометованої політики продрозкладки» [9, с. 347-349].

Безумовно, що кожне із наведених тверджень відображає причини голоду 1932-1933 рр. Ми дотримуємося третьої позиції, бо саме «насильницькі хлібозаготівлі» призвели до того, що з України вивозилися сільгосппродукти без врахування інтересів її населення. Водночас сприймаємо позицію авторського колективу монографії «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки», які на основі зіставлення різних концепцій та аналізу фактичного матеріалу дійшли висновку, що конкуруючі гіпотези треба об'єднати і тоді факти, пов'язані з голодом логічно складатимуться в цілісну картину [10, с. 120].

У ряді статей про голодомор висвітлюються тактика і стратегія уряду СРСР та керівництва ВКП(б) на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів, особливості й перебіг голодомору, наводяться дані про померлих від голоду за національною, віковими та статевими ознаками. Зокрема, що серед них домінували українці [11].

У публікаціях вказуються різні дані про голодомор 1932-1933 рр. За свідченнями лише щомісячника статистичних архівних даних з вересня 1932 по лютий 1934 р. в Україні внаслідок голодомору померло принаймні 4 млн. осіб, з них 3,4 млн. в селах (або 85%) [12, с. 25]. Найвищого рівня, як вважають П. Панченко і В. Шмарчук, смертність сягнула в областях, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових, - Полтавській, Кіровоградській, Одеській та Дніпропетровській. Нижчою була смертність у Житомирській, Вінницькій, Чернігівській, Київській, Харківській областях [13, с. 176-177].

У 1991 р. з'явилась перша збірка свідчень людей, які пережили голодомор: «1933: Голод: Народна книга-меморіал». Спогади свідків страшних подій 1932—1933 рр. увійшли до збірника документів «[Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ](#)». В ній вміщені нормативно-правові акти, фотоілюстрації, документи та фотокопії з Державного архіву Чернігівської області, які наочно демонструють реальність тогочасної катастрофи. Полтавська обласна організація Національної спілки письменників України та Інститут післядипломної педагогічної освіти підготували дві книги «Голодомор 1932-1933 рр. на Полтавщині». Обласна редакційна колегія Книги Пам'яті України видала книгу, в якій поіменно увічнено понад 16 тисяч мешканців 25 районів Полтавщини, які загинули голодною смертю у 1932-1933 рр. У Вінниці видано збірник документів «Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.». У книзі публікуються нові архівні документи та матеріали, що розкривають трагічні сторінки історії Поділля – голод 20-х - 40-х рр. ХХ століття та голодомор 1932-1933 рр. Більшість документів уперше вводиться до наукового обігу. Вони беззаперечно свідчать, що головною причиною голоду та голодомору була політика керівництва СРСР, яке вилучало більшість сільськогосподарської продукції з регіону. У 2008 р. опублікована книга «Голодомор на Луганщині 1932-1933 рр. Документи. Аналіз. Коментарі» У книзі виділені два підрозділи: документи центральних, партійних, радянських органів СРСР та УСРР, НКВС документи місцевих партійних органів, місцевих органів НКВС, тогочасні публікації місцевих газет [14].

Про праці, присвячені голодомору 1932-1933 рр., йдеться у Довіднику «Голодомор в Україні 1932-1933 рр.», виданому в 2001 р. Одеською науковою бібліотекою імені М. Горького. В ньому зафіксовано 6338 публікацій [15].

Питання голодомору пов'язують із політичними репресіями. Цьому присвячена праця «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД» [16]. У виданні представлено документи радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління (ДПУ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки

найстрашнішої трагедії в історії українського народу ХХ ст. – голодо-мору 1932-1933 рр. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, у тому числі й з метою приховування правди про голодомор. Вони свідчать, що основні репресії до 1937 р. чинилися, насамперед, проти селян. Така діяльність каральних органів була пов'язана, в першу чергу, з колективізацією, а також із завданнями «зламу старої державної машини».

В 2008 р. в журналі «Персонал» опубліковані доповіді істориків М. Дорошка і Я. Калакури, з якими вони виступили на VI Міжнародній конференції з Голодомору. Так М. Дорошко цілком поділяє твердження, що Голодомор 1932-1933 рр. був геноцидом проти українського народу. Він різко виступає проти тих авторів, які розглядають його як трагедію не тільки жителів України, а й Росії, Казахстану та ряду інших рес-публік СРСР [17, с. 103]. Матеріал Я. Калакури містить бібліографічний покажчик публікацій про Голодомор 1932-1933 рр. За авторськими підрахунками, в період 1932-2007 рр. в Україні і світі опубліковано понад 13 тис. документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, дисертаційних робіт, наукових статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників, публіцистичних творів, спогадів очевидців, газетних статей, з них близько 5 тис. наукових, науково-популярних праць історичного характеру [18, с. 105].

Охарактеризувавши періоди історіографічного процесу досліджень проблем голодомору 1932-1933 рр., автор сформулював ряд узагальнюючих висновків. *По-перше*, на підставі документальних фактів історична наука встановила, що голод 1932-1933 рр. був штучним, наперед спланованим і організованим комуністичним режимом голодомором, який став справжнім геноцидом українського народу. *По-друге*, геноцид українського народу — це одна з вирішальних ланок у ланцюгу масового терору і репресій радянського тоталітаризму, спрямованого на остаточне утвердження режиму одноособової влади, фізичного винищення усіх сил спротиву цьому режиму, на повну денационалізацію України. *По-третє*, геноцид не був випадковим явищем, він мав низку причин і мотивів: помста за його опір насильницьким хлібозаготівлям і примусовій колективізації, за прагнення зберегти свою самобутність і національну гідність. *По-четверте*, внаслідок голодомору 1932-1933 рр. загинуло від 2 до 5 млн. жителів України. При цьому голодомор — це не тільки мільйони смертей фізичних, а ще більше покалічених морально і духовно. *По-п'яте*, аналіз етнічного складу жертв голодомору однозначно стверджує, що найбільших втрат зазнали українці, насамперед, українські селяни, що дає підстави говорити про етнічне забарвлення голодомору. Водночас жертвами голодомору стали й представники інших етнічних груп, що населяли Україну. *По-шосте*, автор доводить, що голодомор 1932-1933 рр. в Україні підірвав і послабив сили українського опору радянській владі [18, с. 106].

Разом з тим, треба зауважити, що в Україні, як і за її межами не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «голодомор».

Стосовно кваліфікації голодомору як акту геноциду історики висловлюють певний спектр альтернативних думок: від того, що не можна кваліфікувати геноцидом події, що сталися до укладення міжнародного документу про геноцид (1948 р.) до того, що оскільки від голоду помирали не лише в Україні, то нема доказів про акцію, направлену саме проти українців.

Серед них виділимо статтю О. Попова «Почему в резолюции ЮНЕСКО по голодомору нет слова «геноцид». В ній виділені підрозділи «Что писала пресса», «А вычерпывать было нечего», «Украинская победа непризнанная украинской дипломатией», «Лапша на уши или откуда МИД берет информацию», «Борьба за «геноцид» или разделенную память», «Задача заведомо нереальная» [19, с. 3].

Альтернативні висновки містить стаття проф. М. Таугера (США), який вважає, що ніякого штучного голодомору не було, а голод 1933 р. виник в результаті посухи і неврожаю, який вразив значну територію СРСР — Україну, Північний Кавказ, Західний Сибір і Казахстан, в результаті чого у населення були певні проблеми з харчуванням [20, с. 2]. І цьому, є документальні докази, які публікувалася в п'ятитомному збірнику «Трагедія радянського села» у Москві протягом 1990-х рр. Збірник був складений міжнародною

групою дослідників за підтримки Національного благодійного фонду гуманізму (США) і ряду інших організацій. Ці й інші документи доводять, що голод не обмежувався українською територією й сільською місцевістю, люди голодували й вмирили у багатьох містах. Ці джерела, на думку М. Таугера, не дають підстав вважати, що голод був геноцидом українського народу. Голод було викликано необхідністю експортувати значну кількість зерна для сплати закупівель передових технологій необхідних для індустріалізації СРСР, тобто метою було винятково зерно, а не загибель селян. Те, що в Україні кількість мільйонів загиблих була більшою, ніж в інших частинах СРСР, викликано лише «перегинами» тодішнього керівництва України [20, с. 2].

Проф. Г. Ткаченко в брошурі «Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием», головною причиною голоду в Україні вважає низький рівень розвитку продуктивних сил, який дістався у спадок від царської Росії, цьому ж сприяли роки Першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни. Автор стверджує, що ніякого навмисного голодомору не могло бути [21, с. 19].

Безпосереднє відношення до проблеми «голодомору» і людських втрат має демографічна динаміка в Україні й Росії. М. Бердник, посилаючись на статтю «Малороссия» з енциклопедичного словника Южакова, наводить такі дані: в 1897 р. малорусів проживало 20 млн. у Малоросії й 3 млн. у Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини. Великоросів, що проживали в Росії, було 60 млн. Загальна чисельність населення (без Фінляндії) становила 125 млн.

В 1980 р., за даними Великої радянської енциклопедії, українців налічувалося – 43 млн., росіян – 137 млн. Загальна чисельність населення СРСР становила 210 млн. Коефіцієнт приросту населення: українці – 1,87, росіяни – 2,28, усього населення СРСР – 1,68. Як видно, коефіцієнт приросту українців був вище, ніж по СРСР, і трохи нижче, ніж у росіян. В аналізі демографічної еволюції варто взяти до уваги й той факт, що по території України «прокотилися» дві надзвичайно руйнівні світові війни, що викликали мільйонні людські жертви.

Число жертв голоду 1933-го року в Україні й Росії перевищують 3 млн. осіб, з яких 2 млн. осіб припадає на село. В Україні гинули українці, росіяни, греки, німці, татари. Підкреслено, що масштаби жертв, викликаних голодом, доповнилися епідемією тифу, що вразив в 1932-1933 рр. Україну й Північний Кавказ [22, с. 2].

Відомий український історик, академік П. Толочко, відповідаючи на запитання кореспондента про голодомор в Україні, заявив: «Не було ... геноциду, що стосується саме українців. У той час голодувало Поволжя, голодував Дон, Північний Кавказ... Голодували усі. Був неврожай. Говорять в Україні вмерло більше, ніж в інших регіонах. Але чому це трапилося?... Чому з України вигребли хліба більше, ніж з інших регіонів? ... Свої ж показували, свої ж витрушували. Проявляючи надмірну ретельність, вислужувалися ... догоджали» [23, с. 15].

Своє бачення суті та прояву Голодомору висвітлив директор Українського відділення Міжнародного інституту гуманітарних та політичних досліджень В. Малінко-вич, який з 1970-х рр. займається проблемами Голодомору. Він пов'язує його головним чином із політикою прискореної колективізації та підвищенням розмірів продподатку.

Голодомор 1932-1933 рр. для нього – це найстрашніший злочин сталінського режиму. Проте таким же він був на Північному Кавказі і ще страшнішим у Казахстані, де внаслідок нього загинуло понад мільйон казахів. Загалом в СРСР, загинуло майже 8 млн. людей (майже половина цих жертв припадає на Україну). Однак, він вважає необґрунтованим твердження, що це був геноцид проти українців. Від голодомору постраждали представники усіх національностей, які проживали на терені України. Українці серед них становили значну більшість. І це природно, бо вони становили майже 70% усього населення і переважали серед жителів сільської місцевості [24, с. 3].

Заслуговують уваги матеріали круглого столу «Проблеми голодомору в Радянському Союзі 1920 – 1930 років», учасниками якої були історики Росії та України. Так, професор В. Кондрашин з Росії вважає, що проблема голоду 1932-1933 рр. повинна розглядатися в науковому напрямі, а не в соціально-політичному. Він навів докумен-тальні матеріали, які засвідчують, що причиною голоду в 1930-х рр. стала політика індустріалізації, яку сталінська влада намагалася реалізувати за рахунок селянства, як і її попередниця Російська імперія. Трагедія голодоморів, вважає В. Кондрашин, — це спільна трагедія, яка повинна згуртувати істориків тепер уже різних країн у вивченні її причин з метою запобігання таких трагедій у майбутньому.

На необхідність з наукових позицій розглядати проблеми голодомору наголосив український професор Г. Касьянов, який висловив думку, що історикам України та Російської Федерації важливо і необхідно тему голодомору 1932-1933 рр. Дослід-жувати виключно в історичному контексті.

Парламенти 15 країн світу (США, Канади, Австралії, Естонії, Італії, Литви, Грузії, Польщі, Угорщини, Аргентини, Перу, Іспанії, Еквадору, Ізраїлю), визнали Голодомор як прояв геноциду проти українського народу. Про це йдеться і у відповідному документі ООН. Російська Федерація – постійний член Ради Безпеки ООН, з такою оцінкою не погодилась. Держдума приєдналась до Спільної заяви, прийнятої рядом держав на 58-й Генеральній Асамблеї ООН у 2003 р., в якій висловлено «співчуття жертвам голодоморів».

Сьогодні питання голодоморів предметно досліджують в Інституті історії України АН України, Міжрегіональній Академії управління персоналом, вивчають Асоціація дослідників голодоморів в Ізраїлі, Всеукраїнське товариство «Меморіал» ім. Стуса, Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка. В Україні діє Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Видано низку збірок спогадів свідків Голодомору [25].

Тема Голодомору широко представлена в мережі Інтернет. Найбільш корисними можуть бути сайти: — <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/> спеціальний розділ офіційного сайту Державного комітету архівів України; — <http://www.golodomor.org.ua/> спеціальний проект за підтримки Міжнародного фонду «Україна 3000»; — http://www.president.gov.ua/content/p_150_2.html Офіційне Інтернет-представництво Президента України.

Голодомор 1932-1933 рр. став національною трагедією, окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже не виступало проти радянської влади, бо колективізація придушила почуття індивідуалізму, яке було основним для українського селянина.

Отже, втрата мотивації, тотальне одержавлення, спад виробництва, зниження продуктивності праці, нарешті, жахливий за масштабами людських жертв голодомор — неповний перелік підсумків сталінських експериментів над українським селом.

Ніхто із сумлінних учених і політиків не заперечує той факт, що голодомор в Україні був і були жертви. Але, навіть стислий огляд наукової літератури з проблеми голоду 1932-1933 рр. в Україні дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на значний ріст кількості наукових праць з неї, окремі аспекти залишаються майже не висвітленими, певні напрямки — дискусійними та гостро актуальними. Останнім часом все більше помітно тенденцію перенесення всього тягаря проблем на національний чинник. При всій його важливості у 30-ті рр. ХХ ст. та сьогодні, нагадаємо, що історія не може бути одноколірною, бо вона набагато складніша і суперечливіша.

Таким чином, тільки подальша копітка архівна праця, у тому числі в закордонних архівних установах, та історіографічні розробки сприятимуть більш глибокому вивченню цієї жахливої сторінки в історії українського суспільства. Завданням великого історичного значення залишається збір письмових свідчень безпосередніх учасників подій, адже з їх втратою низка питань залишиться без відповіді.

Тому, згадуючи трагічні події далеких 1930-х років, треба нарешті винести уроки із вітчизняної історії. Бо тільки той народ має майбутнє, який не забуває власної історії, не переписує і не фальсифікує її, а об'єктивно, не на догоду політичній кон'юктурі, оцінює трагічні сторінки.

1. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет: А.М.Прохоров (пред.). – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 1600 с.
2. *Кульчицький С.* Скільки нас загинуло від голодомору 1933 року? – Дзеркало тижня. – 2002, 23 листопада. – С. 15.
3. *Конквест Р.* Живна скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
4. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов: Итогов. отчет 1990 г. Пер. с англ. – К., 1992. – 191 с.
5. *Девис Н.* Історія Європи. – М.: АСТ: Транзит книга, 2005. – 943 с.
6. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник / Інститут історії партії при ЦК КПУ / Упорядник Р.Я.Піріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 608 с.
7. Колективізація і голод на Україні (1929-1933): Зб. документів і матеріалів / Упорядники Г. Михайличенко, С.Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
8. *Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. — К.: Т-во Знання УРСР, 1989. – 48 с.; *Кульчицький С.В.* Ціна великого перелому. – Київ: Україна, 1991. – 431 с.
9. *Бойко О.Д.* Історія України. – К.: Академія, 1999. – 568 с.
10. *Даниленко В.М.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
11. *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні (документальна розповідь). – Відродження, 1993. – № 8; *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. – Український історичний журнал. – 1989. – № 8.
12. *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. – Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 18-25.
13. *Панченко П.П.* Аграрна історія України / Панченко П.П., Шмарчук В.А. – К.: Тов.Знання, 2000. – 342 с.
14. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал / Упорядники Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.; [Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ](#) / Упорядники Н.М.Коваль, А.В.Морозова, Н.М.Полетун. – Чернігів: КП Видавництво Чернігівські обереги, 2008. – 408 с.; Голодомор 1932-1933 рр. на Полтавщині: до 75-х роковин. Збірник документів і матеріалів / Упорядники О.О. Бутенко, В.В. Коротенко, Т.П. Пустовіт. – Полтава, 2008. – 284 с.; Косиченко Л. Сторінки драматичної правди. – Урядовий кур'єр. – 2007. – 7 грудня. – С. 12; Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Упорядники Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, М.П. Кравченко. – Вінниця: ДП ДКФ, 2007. – 704 с.; Старовойтов М.М. Голодомор на Луганщині 1932-1933 рр. Науково-документальне видання / Старовойтов М.М., Михайличенко В.В. – К.: СтилоС, 2008. – 286 с.
15. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліограф. покажчик – Одеса; Л., 2001. – 656 с.
16. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упорядники В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД СтилоС, 2007. – 604 с.
17. *Дорошко М.* Визнання Голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом: міжнародний аспект. – Персонал. - № 1. – 2008. – С. 102-104.
18. *Калакура Я.* Новітня історіографія Голодомору 1932-1933 років, як геноциду Українського народу: надбання і прорахунки. – Персонал. – № 1. – 2008. – С. 105-106.
19. *Попов О.* Почему в резолюции ЮНЕСКО по голодомору нет слова «геноцид». – 2000. – 2007, 9 ноября. – С. 3.
20. *Таузер М.* О голоде, геноциде и свободе мысли в Украине. – 2000. – 2008, 11-17 января. – С. 2.
21. *Ткаченко Г.С.* Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием. – К., 2006. – С. 19.
22. *Бердник М.* О голоде и жертвах // 2000. – 2006, 27 января. – С. 2.
23. Назаренко М. Інтерв'ю академіка П. Толочко // Бульвар Гордона. – 2006, 10 марта. – С. 12–15.
24. *Малінкович В.* Бути чесним перед самим собою. – Хрещатик. – 2007, 27 листопада. – С. 3.
25. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Видавництво М.П. Коць: Київ - Нью-Йорк, 1999; Український Голокост 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив / За ред. О.Ю. Мицика. Том 1 - 4. – К: Вид. Києво-Могилянська академія, 2003-2007. – Т. 1. – 296 с.; Т.2. – 443 с.; Т.3. – 432 с.; Т.4. – 504 с.; Злочин / Упорядник П. Кардаш. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 2-ге вид. – 560 с.

References

1. Sovetskyu entsyklopedicheskyy slovar / Nauchno-redaktsyonnyu sovet: A.M.Prohorov (pred.). – М.: Sovetskaya entsyklopediya, 1983. – 1600 s.

2. *Kulchytskyi S.* Skilky nas zahynulo vid holodomoru 1933 roku ? – Dzerkalo tyzhnia. – 2002. – 23 lystopada. – S. 15.
3. *Konkvest R.* Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor. Per. z anhl. – K.: Lybid, 1993. – 384 s.
4. Mezhdunarodnaya komissiya po rassledovaniyu goloda na Ukraine 1932-1933 godov: Itogov. otchet 1990 g. Per. s angl. – K., 1992. – 191 s.
5. *Devis N.* Istoriiia Yevropy. – M.: AST: Tranzyt knyha, 2005. – 943 s.
6. Holod 1932-1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv: Zbirnyk / Instytut istorii partii pry TsK KPU / Uporiadnyk R.Ya. Pyrih. – K.: Polityvydav Ukrainy, 1990. – 608 s.
7. Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini (1929-1933): Zb. dokumentiv i materialiv /Uporiadnyky H. Myhailychenko, Ye. Shatalina. – K.: Naukova dumka, 1992. – 734 s.
8. *Kulchytskyi S.V.* 1933: trahediia holodu. — K.: T-vo Znannia URSR, 1989. – 48 s.; *Kulchytskyi S.V.* Tsina velykoho perelomu. – Kyiv: Ukraina, 1991. – 431 s.
9. *Boiko O.D.* Istoriiia Ukrainy. – K.: Akademiia, 1999. – 568 s.
10. *Danylenko V.M.* Stalinizm na Ukraini: 20-30-ti roky/ V.M.Danylenko, H.V.Kasianov, S.V.Kulchytskyi. – K.: Lybid, 1991. – 344 s.
11. *Marochko V.I., Chyrko B.V.* Natsionalni vymiry holodomoru v Ukraini (dokumentalna rozpovid). – Vidrozhennia, 1993. – № 8; *Perkovskiy A., Pyrozhhov S.* Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky. – Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. – 1989. – № 8.
12. *Perkovskiy A., Pyrozhhov S.* Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky. – Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. – 1989. – № 8. – S. 18-25.
13. *Panchenko P.P.* Ahrarna istoriia Ukrainy/ Panchenko P.P., Shmarchuk V.A. – K.: Tov. Znannia, 2000. – 342 s.
14. 33-i: Holod: Narodna knyha-memorial / Uporiadnyky L.B.Kovalenko, V.A.Maniak. – K.: Rad. pysmennyk, 1991. – 584 s.; Holodomor 1932-1933 rr. na Chernihivshchyni: vlada ta narod / Uporiadnyky N.M.Koval, A.V.Morozova, N.M.Poletun. – Chernihiv: KP Vydavnytstvo Chernihivski oberehy, 2008. – 408 s.; Holodomor 1932-1933 rr. na Poltavshchyni: do 75-kh rokovyn. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporiadnyky O.O. Butenko, V.V. Korotenko, T.P. Pustovit. – Poltava, 2008. – 284 s.; *Kosychenko L.* Storinky dramatychnoi pravdy. – Uriadovyi kurier. – 2007. – 7 hrudnia. – S. 12; Holod ta holodomor na Podilli 1920-1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv / Uporiadnyky R.Yu. Podkur, V.Yu. Vasyliiev, M.P. Kravchenko. – Vynnytsia: DP DKF, 2007. – 704 s.; *Starovoitov M.M.* Holodomor na Luhanshchyni 1932-1933rr. Naukovo-dokumentalne vydannia / Starovoitov M.M., Myhailychenko V.V. – K.: Stylos, 2008. – 286 s.
15. Holodomor v Ukraini 1932-1933 rr.: Bibliohraf. pokazhchyk – Odesa; L., 2001. – 656 s.
16. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD / Uporiadnyky V. Borysenko, V. Danylenko, S. Kokin ta in. – K.: VD Stylos, 2007. – 604 s.
17. *Doroshko M.* Vyznannia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini henotsydom: mizhnarodnyi aspekt. - Personal. - № 1. – 2008. – S. 102-104.
18. *Kalakura Ya.* Novitnia istoriiohrafii Holodomoru 1932-1933 rokiv, yak henotsydu Ukrainskoho narodu: nadbannia i prorahunky. – Personal. – № 1. – 2008. – S. 105-106.
19. *Popov O.* Pochemu v rezoliutsyi YuNESKO po golodomoru net slova «genocyd». 2000. – 2007. – 9 noyabria. – S. 3.
20. *Tauger M.* O golode, genotsyde i svobode mysli v Ukraine. – 2000. – 2008. – 11-17 yanvaria. – S. 2.
21. *Tkachenko G.S.* Mif o golodomore – izobretenie manipulatorov soznaniem. – K, 2006. – S. 19.
22. *Berdnyk M.* O golode i zhertvakh // 2000. – 2006. – 27 yanvaria. – S. 2.
23. *Nazarenko M.* Interviu akademika P. Tolochko // Bulvar Gordona. – 2006. – 10 marta. – S. 12–15.
24. *Malinkovykh V.* Buty chesnym pered samym soboiu. – Khreshhatyk. – 2007. – 27 lystopada. – S. 3.
25. Portret temriavy. Svidchennia, dokumenty i materialy u dvokh knykhakh. – Vydavnytstvo M.P. Kots: Kyiv – Niu-York, 1999; Ukrainskiy Holokost 1932-1933. Svidchennia tykh, khto vyzhyv / Za red. O. Yu. Mytsyka. Tom 1 - 4. – K.: Vyd. Kyievo-Mohylianska akademiia, 2003-2007. – T. 1. – 296 s.; T. 2. – 443 s.; T. 3. – 432 s.; T. 4. – 504 s.; Zlochyn / Uporiadnyk P. Kardash. – K.: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2005. – 2-he vyd. – 560 s.

Исакова Н.П.

Историография проблемы голодомора 1932-1933 гг. в украинской и зарубежной литературе.

В статье осуществлено комплексное исследование голода на Украине 1932–1933 годов как одного из трагических событий начала 1930-х гг. Большое внимание уделяется выяснению особенностей отображения голода 1930-х гг. в украинских и зарубежных моно-графических и периодических изданиях (современных и 30-х годов).

Ключевые слова: голод, голодомор, геноцид, тоталитаризм, демография, хлебозаготовительная компания, политические репрессии.

Isakova N.P.

Historiography of the problem of Famine 1932-1933 in the Ukrainian and foreign references.

The article presents a complex research of the phenomenon of The Great Famine of 1932–1933 in Ukraine as one of the most tragical events of the beginning of 1930th. Special attention is given to peculiarities of eliciting of the Famine in Ukrainian and foreign editions and monographs (both modern and those of 1930s).

Key words: *starvation, famine, genocide, totalitarianism, demography, grain procurement company, political repressions.*

УДК 94:316

Л.П. ЛАНОВЮК

ТРАГЕДІЯ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті на основі спогадів колишніх «остарбайтерів» висвітлено одну з характерних рис окупаційного режиму на території України в роки Великої Вітчизняної війни – примусове вивезення до Німеччини українців на роботу. Показано їхню важку працю на чужині як на промислових об'єктах, у сільському господарстві, так і у приватних господарів. Відмічено, що цей період їхнього життя є трагічною сторінкою у долі кожного з них. Уривок біографії цих людей – частина жахливої історії української нації періоду Великої Вітчизняної війни, про яку неможна забувати. Зазначено, що ці люди, незважаючи на проблеми із здо-ров'ям, всупереч волі невблаганного плину часу, намагаються поділитися хоч і моторошними, але справжніми сторінками історії нашої держави, «творцями» якої вони стали мимоволі.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, окупаційний режим, «остарбайтери», примусова праця, Житомищина, спогади.*